УДК 391

Э.В. Брусков

БИЛБАУНЫҢ МӘГЪНӘСЕ ҺӘМ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В статье рассматривается сакральное значение пояса, сопровождавшего человека с глубокой древности, от рождения до самой смерти. Доказывается, что пояса отразили условия бытования и сохранения этноса в культуре, обладающей мощным механизмом противодействия хаосу и смерти в системе мироздания, открывшейся древнему человеку в силу его мифологического мировосприятия.

Ключевые слова: пояс, традиция, символы, сакральность, оберег, круг, миф, мифологическое мировоззрение, архетип.

The article deals with the sacral significance of the belt, which accompanied man from ancient times, from birth to death. It is proved that the belts reflected the conditions of existence and preservation of ethnos in the culture, possessing a powerful non-entropic mechanism of counteraction to chaos and death in the system of the universe, revealed to ancient man by virtue of his mythological worldview.

Keywords: belt, homeostasis, tradition, symbols, sacredness, amulet, circle, spiral, myth, mythological worldview, archetype.

Халык традициясе, традицион кием атрибутлары турында сөйләү өчен, безгә борынгы бабаларыбызның тормыш-көнкүреш шартлары, теге яки бу объектларны булдыруга һәм үзенчәлекле итеп бизәүгә мотивация биргән, шулай ук алардан файдалану тәртибен билгеләгән, куллану өлкәсенә нигез булган психофизик халәтләр турында беркадәр күзаллау тудыру зарур. Бу – ерак үткәндә калган бик борынгы заманнар, һәм ул бездән тирән ретроспектив анализ, фольклорны һәм дини карашларны игътибар белән өйрәнүне таләп итә. Чөнки без бүген эстетик күзлектән кабул иткән әйберләрнең (орнаментлар, бизәнү әйберләре, йолалар, кием һәм торак атрибутлары) күбесе кайчандыр магик мәгънәгә ия булган.

Борынгы бабаларыбызның дөньяга карашы мифологиягә нигезләнү сәбәпле, аларның яшәү рәвеше һәм гамәлләрендә берни дә чиста утилитар төс алмаган, барысы да сакраль булган. Бүгенге көндә аерым булып тоелган бөтен нәрсә бербөтен тәшкил иткән, мәңгелек ритуалга әйләнгән, барысы да безнең бабаларыбыз тарафыннан Космос – борынгы кешегә бербөтен булып күренгән дөнья тәртибе белән синкретик бергәлектә дип кабул ителгән.

Бу тикшеренүнең предметы булып торган билбаудан (пояс) бик борынгы заманнардан ук кеше туганнан алып үлгәнче аерылмаган. Ул һәрвакыт сакраль әһәмияткә ия булып, киемне бизәп торган. Бу – хәтер төпкелләребездә сакланган, хәтта йөз еллар узгач та, мөгаен, әлеге кием деталенең күпфункцияле һәм аның турында мәгълүмат-

ның тулы булуы аркасында, бездә бөтен бер ассоциатив багланышлар һәм хисләр ташкыны рәвешендә чагылган.

Дөнья турында мифологик күзаллауны чагылдыруда да пояс төшенчәсе киң кулланыла. Аның төпкелендә архетиплар ята: әйләнбәйлән, өзлексез әйләнеп тору, әйләндереп алу, түгәрәк, астероид пояслары, вакыт пояслары, климат пояслары һәм бабаларыбызның ритуал пояслары. Алар барысы да кешенең, ул барлыкка китергән әйберләрнең фрактальлеге турында сөйли: кеше – дөньяга, ә дөнья кешегә охшаган.

Бик борынгы заманнардан ук күп кенә халыкларда билбау көчле бөти (тылсым) булып саналган. Билгә буылган билбау кеше тирәли түгәрәк ясап, аны әйләндереп алган, бу төрле мәдәниятләрдә элек-электән бик көчле символ булган. Н.В. Гогольнең «Вий» әсәрендәге Хома Брутны гына искә төшерик: ул, нәҗестән саклану өчен, үзе тирәли түгәрәк сыза. Язучы бу образны уйлап тапмаган, ә шул заманның мифологиясеннән һәм ышануларыннан алган. Славяннар түгәрәкне «коло» дип атаганнар, әмма «коло» әле ул – дөнья күчәре дә (кол), аның тирәсендә барысы да, шул исәптән йолдызлар да (мәсәлән, Котып йолдызы тирәсендә Олы һәм Кече җидегән йолдызлары) әйләнә. Җирдә ялгыз терлекне көтүлеккә җибәрү өчен, казык кагып, аркан белән шуңа бәйләп куялар, һәм ул казык тирәли әйләнеп йөри торгач, тояк эзләреннән түгәрәк ясала; ике түгәрәктән торган тегермән ташында бодай һәм башка бөртекле культуралардан он тарттыралар, әлеге түгәрәкләр тәгәрмәчләрнең борынгы прообразы булырга мөмкин. Бу – билгеле бер күчәр тирәсендә формалашкан күчмә чатыр һәм авылларның түгәрәк рәвешен алуы да, җеп эрли торган орчыклар да. Ягъни «коло» – бер яктан, күчәр һәм әйләнә, тотрыклылык һәм хәрәкәт, язмышка яки үлемгә буйсыну, икенче яктан, тормыш куласасы һәм дөньяны танып белү һәм үзләштерүдә бетмәс-төкәнмәс мөмкинлекләргә ия булу, күплекне бердәмлеккә кайтару һәм үз-үзеңә кайту.

Болар исә ата-бабаларыбызның телендә, эшләнмәләрендә һәм гамәлләрендә чагылыш тапмый калмаган. Рус телендәге «коло», «хоро», «коро» тамырлы барлык сүзләр – коловрат, хоровод, корона, кольцо, колесо һ. б. [8: 141] – түгәрәкнең пространство-оештыру, барлыкка китерү мәгънәләре белән бәйләнгән. Ул Кояшны, шулай ук Җирнең һәм аның тирәсендә башка планеталарның хәрәкәтен, тормыш агымын, вакытның туктаусыз үзгәреп торуын, цикллылыгын, объектив чынбарлыкның чиксез һәм өзлексез булуын гәүдәләндергән. Түгәрәкнең төп функцияләренең берсе эчке һәм тышкы пространствоны аеру булганга күрә, ул – идеаль саклагыч форма, һәм аның эчендәге бернәрсәгә дә дошман кул суза алмый, шуңа күрә дә кешене әйләндереп алган бар нәрсә аны яклый һәм саклый.

Славяннар билбауны һәм түгәрәк рәвешендәге яканы шуның белән бәйлиләр. Билбау кендек өстеннән уза, ул – аның яшәү тирәлеге, аның тормыш башлангычы, шуңа күрә аны һичшиксез саклагыч

орнамент белән каплыйлар. Без үзебез өчен бик тә кадерле һәм әһәмиятле нинди дә булса предметны шул рәвешле бизибез. Саклагыч билбау турында сүз барганда исә шунысы мөһим: аның меңнәрчә еллар дәвамында сакланып калган формасы, материалга (тукыма, күн, металл) һәм билгеле бер утилитар (борынгы кеше мифологик-сакраль мәгънәдә аңлаган) функцияне башкару зарурлыгына бәйле булу сәбәпле, үтә консерватив булып чыга, ягъни дөнья турында иң беренчел, глобаль, төп күзаллауларны гына чагылдыра, әмма дөньядагы катлаулы күзаллауларны колачлый алмый. Биредә үзенең сыгылмалылыгы һәм үзгәрүчәнлеге аркасында объектив чынбарлык турында күзаллауларны чагылдыруга җайлашкан сурәт «ярдәмгә» килә. Бүген безгә квадратлар, түгәрәкләр, өчпочмаклар, төсле таплар җыелмалары һ. б. булып күренгән күпсанлы сурәтләр – дөньяга карашның универсаль борынгы сәнгать теле белән белдерелгән иң катлаулы төшенчәләре [2: 10].

Билбауның саклагыч функциясе күпкатлы: кызыл төс өстенлек итә, чөнки билбау – кояш, кояш нурлары символы; аңа аерым догалар һәм им-томнар чигеп төшерелә, алар орнаментның бер өлешен тәшкил итә; буыннан буынга тапшырыла торган төрле нәсел тамгалары, Күк атлары, сугышчыларның бөек яклаучысы Кояш-Ярила, һәркемне һәм һәрдаим яклаучы Тормыш агачы образлары, ир-ат «тәреләре» һәм хатын-кыз «түгәрәкләре», әфсенле махсус төеннәр һ. б. кулланыла.

Без күзаллаганча, билбау – костюмның өлешләрен тоташтыра торган элемент. Әмма эш шунда ки, билбауны кием өстеннән генә түгел, ә аның астыннан ялангач тәнгә дә буганнар, бу аның семиотик кыйммәтен раслый. «Пояс воплощал суть идеи “одетости”, по отношению к которой сама одежда имела дополнительный и даже факультативный смысл... В этом плане пояс расценивался как некая сверходежда, как знак в ряду тех сигналов (акустических и визуальных), которые ориентированы на установление дистанции между человеком и всеми другими существами. Не случайно именно пояс (и крест), точнее, ношение этих предметов считалось необходимым и достаточным указанием на принадлежность миру людей» [1: 5]. Халык арасына яланаяк яки баш киемсез чыгучыны түгел, ә билбаусыз чыккан кешене шелтәләгәннәр. Кешенең билбавын тартып алу, чишү аны хур итү, социаль һәм мәдәни өлкәдән чыгаруны аңлаткан.

Шунысы әһәмиятле: яңа туган баланы кеше арасына кертү нәкъ менә билбау буу йоласыннан башланган, аңарчы нарасый башка дөнья вәкиле дип саналган. Этнограф Е.В. Барсов (1836–1917) сүзләренә караганда, баланың урсай анасы аңа билбауны беренче алты атна эчендә бәйләргә тиеш булган, югыйсә сабый үләргә мөмкин икән. Шулай ук, әгәр баланың билбавы булмаса, аны бичура һәм удельницалар ешрак урлый, дип ышану да яшәгән. Бала үскән саен, урсай ана аңа билбауның зуррагын бәйләгән. Шулай итеп, дөньяга килгән кеше гомере буена талисманлы булган, соңгысы кеше белән әйләнә-тирә дөнья арасында медиатор ролен үтәгән.

Билбау кеше гәүдәсенең өске – «чиста» һәм аскы – «нәҗес» өлешләре арасында символик чик ролен үтәгәнгә күрә, кешенең аны ничек йөртүе әһәмияткә ия була. Билдән түбән чукыну гөнаһ дип саналу сәбәпле, руслар гыйбадәт кылганда, тыюны бозмас өчен, билбауларын мөмкин кадәр аскарак төшерергә тырышалар. Иске йолачыларның кайбер төркемнәрендә дә гыйбадәт вакытында билбауны салу гадәте, ихтимал, шуның белән бәйледер, ә кайбер районнарда хәтта билбау буган ир-атларга чиркәүгә керү дә тыелган [5: 230]. Аерым өлкәләрдә билбауны өскәрәк күтәреп, күкрәк астыннан ук бәйләгәннәр. Гомумән билбау буу ысуллары кешенең җенесенә, яшенә һәм җирле традицияләргә бәйле рәвештә үзгәреп торган.

Билбау буу бурычы белән беррәттән, кайбер очракларда, инде әйтеп үткәнебезчә, аны, киресенчә, һичшиксез салырга кирәк була, әйтик, теге дөнья белән бәйләнешкә керүгә бәйле тылсымлы гамәлләр кылганда: күрәзәлек иткәндә, Иван Купала бәйрәменә каршы төндә абага чәчәге эзләгәндә, эпидемияләр вакытында авыл тирәли җир сөреп чыгу йоласында, чит кешенең иген кырында спораларны юкка чыгарганда (магик караклыкның бер төре) һ. б. Шул ук вакытта билбауны үзе салучы «чит» кешегә әйләнә, ул – бөтенләй үк кеше дә түгел. Билбауның булмавы мәдәният өлкәсеннән чыгарылган вакытка күчеш халәтендә булган кешене (бала табучы, кәләш һ. б.) маркировкалый. Мәсәлән, бала табучы хатынның билбавын чишеп җибәрә торган булганнар. Бу башка дөньядан фани дөньяга күчешне җиңеләйтергә тиеш, дип ышанганнар.

Малайларга билбау буу аларның башка яшь төркеменә күчүен символлаштырган, бу аңа өйләнү хокукы да һәм социальләшү белән бәйле календарь йолаларда катнашу мөмкинлеге дә биргән. Билбау кешене хезмәт белән бәйләгән, хакимлек биргән, багышлау, үтәүне белдергән, батырлык һәм намусны символлаштырган. Һөнәр мәктәбе укучысын остага багышлау йоласы вакытында аңа билбау буу һөнәри хезмәткә әзерлекне билгели. Тора-бара билбауның кулланылыш даирәсе тагын да киңәя.

Җеназа йоласында да билбау үлгән кеше киеменең мәҗбүри элементы булган. Безнең ата-бабаларыбыз фикеренчә, үлгән кешене ансыз «теге дөньяга» кертмәүләре дә ихтимал. Мәетне өйдән алып чыкканда, туганнары, тагын да үлүчеләр булмасын дип, шулай ук хуҗа бөтен терлекне үзе артыннан «теге дөньяга» тартып кертмәсен өчен, капканы билбау белән бәйләп куйганнар.

Башка өлкәләрдә үлгән кешенең билбавын тылсым белән дәвалау вакытында куллану өчен саклаганнар яки хәерчеләргә биргәннәр. Мәет салынган арбага җигелгән атны зиратка тезгененнән түгел, аның урынына бәйләнгән билбаудан тотып алып барганнар.

Ире үлгән очракта, тагын бер тапкыр кияүгә чыгарга җыенган хатын мәрхүмгә «үлем билбавы»н бәйләргә тиеш түгел. Әгәр ул аны бәйли һәм аннары кияүгә чыга икән, аның гаилә тормышы барып чыкмаячак.

Бала мәетенә кидерелгән күлмәк өстеннән һичшиксез билбау бәйләгәннәр – «теге дөньяда» Алла яки фәрештәләр үлгән балаларга алма өләшә, алар аны куеннарына сала, дип саналган. Билбаулары булмаса, алмалар күлмәк астыннан тәгәрәп төшәчәк [5: 230].

Билбау ярдәмендә убыр һәм сихерчеләрне авызлыкларга мөмкин булган. Терлекне беренче тапкыр көтүгә куганда ук билбауны бусага астына яки каршыга куеп, күз тимәсен өчен, сыерның мөгезенә яки муенына ир-ат каешы бәйләгәннәр. Сыерны үз билбавы аша куып, хуҗабикә аны үзенә буган, һәм сыерны йортка «бәйләү» өчен, көтү кергәнче салмаган. Юрий көне алдыннан, сарыклар билбау аркылы үтсен өчен, аны утар ишеге төбенә салганнар. Убырлар сарыкларның сөтен саумасын дип, аны таң атканчы шунда калдыра торган булганнар.

Билбау авыруны башка объектка тапшыру ысулы булып та кулланылган. Бизгәкле авыру урманга барып, усак агачы эзләп табарга һәм аннан ялварып сорарга тиеш булган: «Усак, усак, минем чиремне ал һәм сәламәтлек бир». Шуннан соң билбавын усакка бәйләгән. Кешеләр, билбауны төрлечә сихерләп, кешегә зыян салып була, дип тә ышанганнар.

Билбауларны тормыш циклы белән бәйле барлык йолаларда файдаланганнар. Туй йоласында аларның әһәмияте аеруча зур булган. Борынгы традицияләр буенча, алар кызыл төстә булган. Бу төс туй вакытында кияү белән кәләшнең аерым халәтен символлаштыра дип саналган, ул яман күздән, усал көчләрдән саклаган. Кул эше осталарының һәрберсе туйга йөз һәм аннан да күбрәк билбау эшләп, аларны кияүгә, туганнарына, дусларына бүләк иткән. Кыз яшьтән үк бирнә белән бергә билбаулар да әзерләгән. Билбау буганда, кияүнең ялангач тәненә 40 төенле яки бөтерелгән, им-томлы йон җеп бәйләгәннәр. Кияү белән кәләшкә, сихерче бозмасын дип, кара билбау буып куйганнар. Билбаулар белән туй арбасының дугасын да бизәгәннәр. Кайвакыт кияү белән кәләшне бер билбау белән бәйләп куя торган булганнар. Күп җирдә кәләшне өйгә билбау ярдәмендә тартып алып кергәннәр. Рус халкында өй туе уздырганда хуҗа кеше гаиләнең калган әгъзаларын йортка билбау ярдәмендә тартып керткән.

Барлык халыкларда диярлек билбауның булмавы – теге дөньяга карау билгесе, дип ышану бар: мәсәлән, су аналары фольклорда ялангач яки ак күлмәкле итеп тасвирлана, әмма һәрвакыт аларның путасыз булуы ассызыклана.

Этнограф Н.И. Гаген-Торн чувашларның традицион киемнәрен тасвирлаганда, аларның билбау һәм билбау бизәкләре, мордва, удмурт һәм марилардагы кебек үк, милли костюмның мәҗбүри атрибуты булуын әйтә. Моннан ул шундый нәтиҗә чыгара: билбауны культ белән бәйләп карау килеп чыгышы буенча күк культына түгел, ә җитештерү үзенчәлекләре белән бәйле ыру аермасына барып тоташа. Ягъни билбауның булу-булмавы ыру аермасы буларак та кабул ителгән: билбаусызлар – чит кешеләр, ә билбау буып йөрүчеләр – үзләренекеләр.

һәм бу аерма тиздән изгеләштерелә, ә билбау аның физик маркерына әверелә.

Шулай итеп, билбауның сакраль гына түгел, мәгълүмати әһәмияте дә булган: очраган кешенең билбавына карап, аның тумышы белән кайдан, ата-бабаларының кемнәр булуын, һөнәре, гаиләсе, балалары, рухи үсеш дәрәҗәсе һ. б. бик күп нәрсәләр турында белә алганнар.

Бил каешыннан (хәрби кирәк-яракларга кергән күн каешларны шулай атап йөрткәннәр) кала бөтен билбаулар җептән эшләнгән. Билбауларны үреп, тегеп, тукып һәм чүпләмле итеп, ягъни җепләрне махсус сайлап тукып эшләгәннәр. Җепләр үзләре, эрләү процессы кебек үк, махсус сакраль мәгънәгә ия булганнар. Күп кенә мәдәниятләрдә эрләнмәгән материал хаосның прообразы булып тора, ә эрләү дөньяның ярала башлавын символлаштыра. Шул рәвешле, кеше структурасыз һичбер нәрсәдән – формадан мәхрүм йон һәм җитеннән, бөтереп һәм әйләндереп, тәртипкә салып, нәрсәдер – очсыз-кырыйсыз җеп эрли, аннары аннан ниндидер берәр әйбер, эшләнмә тукымакчы, үрмәкче була.

Җепләрдән, бөтен кагыйдәләрен саклап, билгеле бер күтәренке рух белән билбау үргәннәр, бөтергәннәр яки тукыганнар, аны саклагыч орнаментлар, төрле уңай символлар белән бизәгәннәр. Йомык боҗрасыман һәм төенләп бәйләнгән шундый билбау киемнең энергетик яктан катлаулы һәм мистик атрибутын тәшкил иткән: ул кешене якларга, эшләрендә ярдәм итәргә, аның тормышын шатлык һәм бәхеткә күмәргә сәләтле дип саналган. Нәкъ менә шуңа күрә, гадәттә, ялангач тәнгә киелә торган билбауларны салмыйча киеп йөргәннәр. Буылган билбау, кешене бербөтен итеп җыйган, һәм ул шул рухта җыелган, беркетелгән, бөтен төен булып, тышкы дөнья белән үзара бәйләнешкә керткән.

Шулай итеп, билбау традицион халык кийеменең мәҗбүри элементы булган, утилитар роль башкарган, киемдә XVII гасырның икенче яртысында гына барлыкка килгән кесәне алыштырган, зур семиотик кыйммәткә ия булган. Аны йөртү үзенә күрә рухи бурыч саналган, ул җенси һәм рухи башлангычлар арасындагы чикне билгеләгән һәм кешенең статусын һәм социаль хәлен билгеләүче символ булган.

Тарихчы-этнограф С.В. Суслова билбауның борынгыдан ук традицион татар кийеменең мәҗбүри атрибуты булуын билгели. «Им подпоясывали исключительно верхнюю одежду. Важная социальная, магическая и обрядовая функция мужских поясов хорошо известна со времен “всаднической культуры” золотоордынского периода татарской истории. К поясному ремню справа и слева на кожаных ремнях, как правило, подвешивались часто в орнаментированных футлярах бытовые предметы, аксессуары, ремесленный инструментарий, амулеты. Эта древняя традиция – все свое иметь при себе – в качестве рудимента дожила у кочевых в прошлом народов вплоть до XX в.» [6: 221].

Этнограф һәм сәяхәтче Иоганн Георгиның «Описание всех народов Российского государства, их быта...» (1799) дигән хезмәтендә түбәндәге юлларны укыйбыз: «Как прямые Казанские, так и вышедшие от них носят рубахи холстинныя, широкия штаны… подпоясываются же поясом или сабельною перепояскою» [4: 12].

Керәшен татарлары күлмәк өстеннән тар үрмә (яки шнур рәвешендәге) «эзәр» такканнар. Бу термин керәшеннәрдә, мөселманнардагы кебек үк, өске кием өстеннән буыла торган киң тукыма билбау мәгънәсендә дә кулланылган. Моңарда аның чагыштырмача соң функциональ дифференциациясе чагылгандыр, ягъни күлмәк өстеннән билбау буу – икенчел һәм, мөгаен, алынма күренештер [7: 69–70].

Р.Г. Мөхәммәдова белән берлектә язылган икенче бер хезмәтендә С.В. Суслова болай ди: «У богатых татар пояса служили своеобразным предметом щегольства. Их делали из дорогого цветного шелка, украшали золотой или серебряной бахромой. Любопытно, что в значении пояса в свадебном обряде татар изредка фигурирует и полотенце» [7: 69–70]. Шулай итеп, төймәләмичә киелә торган чикмән, тун, җилән, бишмәт кебек кием өстеннән билбау бууның татарларда күптәнге традицияләре булган. Моны, аерым алганда, Казан татарлары туй йоласында кәләшнең кияү билбавын чишү йоласы булу да раслый. Билбау анда саклагыч функция үтәгән, һәм аны чишү хатынның хокукын ныгыту символын белдергән. Моннан тыш, аның гамәли әһәмияте дә булган. Эшкә киткәндә, крестьян биленә балта кыстырган. Идел-Урал татарларында хәтта «калталы эзәр» дигән термин да булган. Ул чакматаш, шырпы, дары һ. б. тыгып йөртү өчен яссы күн сумкалы һәм тукымадан эшләнгән билбауны аңлата. Йомышлы татарлар билбауга «калта» сумкадан тыш садак, кын белән пычак та такканнар [7: 69–70].

Билбауның булуы татар теленең үзендә үк чагылыш таба: билбау (пута, кушак), каеш, бил, пута, эзәр (кушак, төсле тукымадан эшләнгән пута).

Этнограф профессор Карл Фукс, мәсәлән, татарларның киемнәрен тасвирлаганда ефәк кушакны атый [9: 17]. Аның телдә төрлечә аталуы гына да (билбау, эзәр, кушак) – билбауның булуын раслаучы факт. Күп кенә тикшеренүчеләр билбауның шулай ук костюм комплексының мәҗбүри таләбе булуын ассызыклыйлар.

Нигездә, татар киеменең билбау элементлары өйдә тукылган яки фабрикада җитештерелгән тукымадан булып, кайчакта гына йон җепләрдән бәйләнгән. Иң борынгы билбау үрнәкләре (камәр) позумент, бәрхет, көмеш пластиналардан гаҗәеп бай каптырмалар белән бизәп эшләнгән. Алар барысы да музей коллекцияләрендә борынгы шәһәр мәдәнияте үрнәкләре буларак тәкъдим ителә.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: XIX гасыр ахырларына билбаулар кулланыштан чыгып бетә диярлек. Моңа өстәп, традицион костюм комплексларының үзләрен дә акрынлап Европа киемнәре кысрыклап чыгара башлый.

Әдәбият

1. *Байбурин А.К.* Пояс (К семиотике вещей) // Из культурного наследия народов Восточной Европы. СПб., 1992. (Сборник Музея антропологии и этнографии; т. 45). Электронная библиотека.

2. *Буткевич Л.М.* История орнамента: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений, обучающихся по спец. «Изобразительное искусство» / Л.М. Буткевич. М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2008. 267 с., 8 с. ил. (Изобразительное искусство).

3. *Гаген-Торн Н.И.* Женская одежда народов Поволжья. (Материалы к этногенезу). Чебоксары, 1960.

4. *Георги И. Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их быта, вероисповедания, обычаев, жилищ, одежды и остальных отличий. Ч. 2. СПб., 1799.

5. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого; Ин-т славяноведения РАН. М.: Международные отношения, 2009. Т. 4. 656 с.

6. *Суслова С.В.* Татарский костюм: историко-этнологическое исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. 239 с.: с ил.

7. *Суслова С.В., Мухамедова Р.Г.* Народный костюм татар Поволжья и Урала (середина XX – начало XX вв.). Историко-этнографический атлас татарского народа. Казань, 2000.

8. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. М.: РИПОЛ классик, 2006. Т. 2: И–О. 784 с. (Золотая коллекция).

9. *Фукс К.Ф.* Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях / переложение на современный русский язык А.Г. Хорошавиной; науч. ред. и предисл. И.И. Бикеева; Институт экономики, управления и права (г. Казань). Казань: Изд-во «Познание» Ин-та экономики, управления и права, 2013. 108 с.

Брусков Эдуард Владимирович,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, Алабуга дәүләт музей-тыюлыгының экспозиция-күргәзмә бүлеге белгече

Брусков Эдуард Владимирович,
аспирант Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, специалист экспозиционно-выставочного отдела Елабужского государственного музея-заповедника

Locis_555@mail.ru